

Dávidházi Péter

Ezredév, szabadságharc, gondviselés *A nemzeti nagyelbeszélés hagyománya Toldy irodalomtörténetében*

Nézzük meg, hogy mivel indít és mivel végződik, vagyis honnan hová tart Toldy főműve, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásban*. Nyitóbekezdése mindössze két mondatból áll, melyek közül az első egyszerű szerkezetű állítás, éppen csak annyi sejtelmességgel, hogy valamennyire mégis költői hangulatú nyitányként hason: „A magyarok őskora ázsiai életök homályában vész el.” A rákövetkező hosszú mondat a cselekményt előre összefoglaló eposzi expositio módjára végigkíséri a magyarok útját az írott történelem kezdetétől a honfoglalásig, hogy utolsó tagmondatában az elbeszélés jelenéből (és teleológiájának hallgatólagos célképzete felől) pillantson vissza az évezredes fennmaradás nemzeti teljesítményére. „A történetben csak az V. század folytán jelennek meg, midőn utigurok vagy ugurok neve alatt lakjaikat a Donig terjesztették ki; míg végre hatalmasabb vérrokonaitól, a kazaroktól és később a besenyőktől lassanként nyugat felé szorítva, a IX. század végén, Árpád nagyfejedelmök alatt, a Kárpátok és Ádria, a Tar-hegy [...] és az oláh havasok közé eső tartományokat meghódították, s itt közel ezer év óta virágzó birodalmokat megalkották.”¹ A többes szám harmadik személyben emlegetett magyarságot e nyitóbekezdésben még csak az „itt” és a „közel ezer év óta” kifejezések kapcsolják az elbeszélő helyéhez és idejéhez, s legföljebb ezáltal közvetve és kimondatlanul azonosítják a narrátor (és olvasói) közösségének elődeivel, pár oldallal később azonban, éppen a költészet első említésénél, közvetlenül és kifejezetten megjelenik a történeti egységet érzékeltető genealógiai metafora, mégpedig az addigi nyelvtani távolságteremtést átváltva a képviselői beszédmódnak megfelelő többes szám első személyre: „Van nyoma a történetben, hogy a magyarok elődei már az V. században ismerték az *írást* [...] Az eddigiekből is következtethetni, mit egyébiránt a történet is vall, hogy a *költészet* is virágzott őseinknél.”² A szövegösszefüggés szinonimákat megfelelő logikája egyértelműen jelezte olvasója számára, hogy valahányszor a történetben a magyarok elődeiről lesz szó, a szerző mindig *őseinkre* gondol. Az '-ink' birtokos személyjel sugallta 'mi' kijelölte a történetmondó narrátor és a vele (már az előszóból kivehetően) azonos önmeghatározású történész szerző nemzeti hovatartozását, hallgatólagosan eltérve a történettudományos beszédmód Döbrentei Gábor hirdette eszményétől, mely szerint az írásból nem volna szabad kiderülnie, hogy szerzője melyik nemzethez tartozik.³ Ugyancsak ez a közös ősökre hivatkozó *mi* tette lehetővé, hogy a tankönyvnek is szánt művet használó valamennyi diák egyazon történeti közösségbe tartozónak képzelhesse magát a honfoglalókkal. Ezt készítette elő a könyv előszavának elején a magyar irodalom közös birtokviszonyba foglalása, már ott is millenniumi távlatból: Toldy az egész könyv első érdemi állításaként szögezte le, hogy úttörőként tesz kísérletet „öszves irodalomtörténetünk” tudományos rendszerezésére, az eredeti kútfők tanulmányozása alapján mutatva be „irodalmunk szinte már ezer éves életét”.⁴ Ezt a nemzeti és millenniumi közösségérzetet azután a következő oldalakon időnként megerősítette egy-egy hasonló nyelvtani elem: a hun és a magyar mondakör hőstetteinek századokig fennmaradó emlékezetéről a népekekből merítő „legrégibb krónikáink” tanúskodnak, ké-

¹ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Pest. Emich Gusztáv. 1864–1865. (A továbbiakban: Toldy 1864–1865.) 4–5.

² Toldy 1864–1865. 7.

³ Döbrentei Gábor: *Észre-vételek az életírás teoriájáról*. Erdélyi Múzeum, 1815. Harmadik füzet. 130.

⁴ Toldy 1864–1865. p. VI.

sőbb megénekelt események viszont azért merültek feledésbe, mert nem akadt, aki „azokat írásba foglalva hagyta volna reánk”; miután a kereszténység behozatalával és a kormányforma átalakulásával Szent István uralkodásától kezdve új fogalmakra lett szükség, az Árpád-házi királyok alatt „ment véghez nyelvünknek ezen átalakulása”.⁵ Őseink, középkori nyelvünk, reánk maradt krónikáink: mindez az első néhány lapon némileg elszórtan is eléggé összefüggő ahhoz, hogy jelezze: amiről Toldy nemzeti irodalomtörténete szólni fog, az közös birtok, egy történeti közösség összetartozásának ismérve és záloga, a narrátor jelenéig kanyargó sorsának öröksége.

De milyen végkifejlet felé tart ez a nemzeti sors? Erre felel a könyv utolsó alfejezete, amely egy csaknem egész oldalnyi részletező bekezdésből, majd egy külön záróbekezdéssé avatott egymondatnyi összefoglaló értékelésből áll. Az áttekintő nagybekezdés diplomatikus óvatossággal, a minősítéstől láthatólag tartózkodva indul. „Így folytak az irodalom dolgai, midőn 1848-ban a nagy fordulat beállott. A nemzet egész figyelmét az ország sorsa kötvén le, rögtön megszűnt minden tudományos és költői tevékenység, csak a szükségbeli irodalom folytatta egy ideig még nyugton termelését (vallási, tan-, és gyakorlati jogi munkák).”⁶ A megszűnt tudományos és költői tevékenység említése higgadtan, szinte hűvösen tárgyyszerű, s hogy mindez Toldy számára milyen veszteséget jelentett, azt egyelőre csak a tágabb szövegekörnyezet sejteti: aminek itt a forradalom véget vetett, azt a fejezetek beosztása már korábban úgy harangozta be, mint a második virágzás korának utolsó alkorszakát: „*Széchenyi kora vagy a nyelv s irodalom egyetemes virágzása életben, tudományban, költészetben (1831–1849)*”. Áruklodó a „nyugton” folytatott szellemi termelés szürke, igénytelen, szinte semlegesnek látszó, de itt mégiscsak értéket jelölő kifejezése, mely egybevág Toldy udvarhű családi neveltetésének és evolucionista meggyőződésének magatartáseszményével és határozószóként egyezik a szabadságharc leverése után folyóirata mottójául választott Claudianus-idézet („peragit tranquilla potestas / Quae violenta nequit...”) ellentétező jelzőpárjának pozitív tagjával (tranquilla), mely az Uj Magyar Muzeum fejlécén reménykeltően diadalmaskodott a másik fölött. A bekezdés ezután két részre bontva tárgyalja a szabadságharc korát, és még a kettős elkötelezettségű Toldy politikai óvatosságához képest is feltűnő, ahogy diplomatikusan a könyv tárgyának határai közt maradván itt is igyekszik mindent pusztán az irodalmi termelés szempontjából megítélni, 1848-at még viszonylag termékenynek, 1849-et elsivatagosodásnak mutatva. 1848-ról szólva még pozitívumként említi a megszaporodott hírlapokat, a röplapokon is terjesztett pamfletirodalom gazdag termését, és (a szabadságharc iránt szinte sértően közönyös indoklással) a katonai tárgyú írásokat, „melyek legalább azon irodalmi érdemmel bírnak, hogy általok a hadi nyelv derekasan kiképeztetett”. Amikor megjegyzi, hogy „maga a *költészet* szolgálójául szegődött be a nagy mozgalomnak”, az irodalomtörténet korabeli olvasóinak pillanatnyi alkalmuk nyílhatott volna a maguk szabadságharcos érzelmeit kihallani a *nagy* mozgalom kétértelmű jelzőjéből, de aligha felejtették el, hogy a megelőző fejezetek során Toldy leginkább éppen a társadalmi célok szolgálatát *kárhoztatta* az 1840-es évek irodalmában. E viszonylagos eredményű értékeléshez képest, melyben a minden szavára láthatólag kínosan ügyelő tudós még gondosan elosztotta a fényeket és árnyakat, 1849-ről szinte teljesen sötétbe borult összefoglalást kapunk, melynek szókincsében a meghalás szinonimái uralkodnak. „Az 1849. év már véres munkában találta a nemzetet: a haza egy nagy tábor vala, melynek zajában a tudományos testületek és tanodák működése megszűnt; a nempolitikai sajtó teljesen elenyészett; a régi politikai pártok a háborúban elvesztvén lábok alatt a biztos alapot, azok hírlapjai is elhallgattak; ellenben a mozgalom új orgánumai a fővárosban és vidéken mindvégig újabbakkal szaporodtak, míg a katastrophphal ezek is eltűntek; s az oly

⁵ Toldy 1864–1865. 8., 10.

⁶ Toldy 1864–1865. 430.

szépen virágzott irodalom helyét pusztaság lepte el és síri csend. A nemzeti nyelv jogvesztetten állott, a tanácskozó és egyesületi termek zárva, a magyar Thalia temploma idegen Músának is megnyitva; a szellemi élet legnagyobb és legjelesb tényezői elvesztek, vagy távol, vagy elvonulva zsibbadoztak.”⁷

Szinte apokaliptikus tájkép csata után, emelkedettebb és költőibb a korábbi kimérten leltározó stílusnál, vörösmartyas motívumokkal, helyenként már-már vörösmartyas fenséggel. Az első mondat végén a „pusztaság lepte el és síri csend” szinte kísértetiesen emlékeztet az *Előszó* „most tél van és csend és hó és halál” sorára, emellett távolabbról felidézheti a *Szózat* is („S a' sirt, hol nemzet súlyed el,"); főntebb már a „véres munkában” talált nemzet képe sem csak a *Szózat* „Egy ország vérben áll” sorát idézheti föl, hanem talán az *Előszó* „vérfagy-laló” kezű, emberfejekkel labdázó vészét is, hiszen a költeménybeli „vész” kitörésének dramaturgiai helyén Toldynál is felbukkan a „katastroph”, és távolról mintha az egész bekezdés a nagy költeményt követné életnek és halálnak az irodalmi terepszemlén végigvonuló ellentétezésében (tanácskozás és némaság, virágzás és kopárság, mozgás és zsibbadás). Toldy elementáris Vörösmarty-élményét ismerve e szöveghasonlóságok nemcsak az irodalomtörténet mai olvasójának tudatában hozhatnak létre kapcsolatot, hanem szerzői hatásra következtethetünk vissza belőlük. Az 1836-ban írt *Szózat* az 1837-re kiadott Aurorában jelent meg először és nagy hullámokat keltett, Toldy ennek kezdettől tanúja volt, a verset rendkívül jelentősnek tartotta, beválogatta az 1855–58-ben kiadott *A magyar költészet kézikönyve* Vörösmarty-költeményei közé, szóban forgó irodalomtörténetében pedig azon hazafias versek közé sorolja, „melyek által Vörösmarty legnagyobb, mondhatni történeti hatást gyakorolt a nemzetre”.⁸ Az 1850–1851 telén íródott, de Vörösmarty életében sohasem közölt *Előszó* viszont egészen friss élménye lehetett: a vers Gyulai nagy összkiadásának második kötetében látott napvilágot 1864-ben, s ezt a kiadást Toldy éppen irodalomtörténete munkálatai közben olvasta, ugyanis az ennek 1865-ben megjelent második kötetében Vörösmarty lírájáról szólván megjegyzi, hogy a költő versei „Legteljesben” Gyulai összkiadásának első két kötetében található.⁹ Toldyra ugyanakkor nyilván hatott a korabeli irodalmi élet egész közege, amelyben Vörösmarty *Szózata* sokak számára mintája és vitaalapja lett a nemzeti sorsról való gondolkozásnak. Talán azért is válhatott annyira meghatározóvá, mert akarva-akaratlanul más korabeli művek egyes motívumait, szavait és mondatszerkezeteit írta újra egységesen és emlékezetesen (egy-egy jellegzetes versmondata például Széchenyi *Világ*, s még inkább *Stádium* című könyveinek részleteire hasonlít¹⁰), megjelenése után azonban szövegelőzményeit feledtetve és rendkívüli képzettársító erővel hatott a kortársak tudatára. Az *Előszó* viszont egyediségében is olyan emblemikus összegzése sokak történelmi élményének, hogy a kortársak írásainak némileg hasonló részletei olykor inkább rokon ihletről, mintsem közvetlen szöveghatásról tanúskodnak. Toldy szóban forgó bekezdése a híres versornak szinte parafrázisával részben a nemrég olvasott versnek köszönheti fogalmazásmódját, de a szabadságharc előtti korszak reményteljes munkálkodását például az *Önbírálat* is majdnem úgy állítja szembe a hirtelen mindent elpusztító vésszel, ahogy Vörösmarty nagy verse, noha ezt Vajda ekkor még nem ismerte.¹¹

⁷ Toldy 1864–1865. 430–431.

⁸ Toldy 1864–1865. 372.

⁹ Toldy 1864–1865. 245., 375.

¹⁰ Korompay Bertalan: *A Szózat eszmevilágához*. It, 1958. (A továbbiakban: Korompay B. 1958.) 439–440. Vö. Vörösmarty Mihály: *Kisebb költemények II. (1827 – 1839)* S. a. r. Horváth Károly. *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 2. köt. S. a. r. Horváth Károly. Bp. Akadémiai Kiadó. 1960. 620.

¹¹ Arisztidesz [Vajda János]: *Önbírálat*. Vajda János: *Politikai röpiratok*. S. a. r. Miklóssy János. *Vajda János összes művei*. Szerk. Barta János. VI. köt. Bp. Akadémiai Kiadó. 1970. 31–32.

Toldy szövege tehát két olyan Vörösmarty-verssel érintkezik, amelyek ellentétesen viszonyulnak, de egyaránt bensőségesen kötődnek az apokalipszis alapkérdéseinek: a transzcendens igazságosztás számonkérhetőségének és az áldozat értelmének problémájához. A *Szózat* azóta annyira meghatározó darabja lett "a nemzeti apokaliptikus hagyománynak", hogy amikor a mai irodalomtörténész a világ végének mint az igazság pillanatának jelentőségét méltatja Kelet-Közép-Európa nemzeti irodalmainak jellegzetes motívumai között, hazai példaként már e vers címe említése nélkül elegendőnek tarthatja "a »nemzethalál« víziójára utalni, amelyet általában gigantikus temetésként sceníroznak: a nemzetnek az általa elkövetett bűnök és a sors igazságtalanságának következtében kell a sírba szállnia".¹² A vers szakirodalmából arra következtethetünk, hogy történelemszemléletének transzcendenciára utaló perspektívája az olvasói tudat változásai folytán annyira elhalványult, hogy egyes kései értelmezői már nem mindig veszik észre,¹³ jóllehet Vörösmarty kortársai és közvetlen utódaik még kifejtett versbeli utalások híján is nyilvánvalónak látták. Vörösmarty és Toldy nemzedéke számára, ha némelyiküknek (mint éppen Toldynak) ifjan volt is vallásellenes korszaka, a *Szózat* buzdító ereje még a történelmi eseményeket vezérlő Isten hitéből származott, a közvetlenül utánuk jövők olvasatára pedig jellemző, hogy Gyulai szorosnak gondolt parafrázisában az „És annyi balszerencse közt, / Olly sok vizzály után, / Megfogyva bár, de törve nem, / Él nemzet e hazán” így hangzott: a költő „felhossa az örökdő isteni gondviselést, mely annyi viszontagságok közt sem engedte megtörni [a nemzet] életerejét”.¹⁴ Ugyancsak az isteni hatalomba vetett hit korabeli beleértésére vall, hogy a költemény 8. és 9. versszakának rendkívül hangsúlyos *az nem lehet* motívumát Vörösmarty költeménye előtt és után egyaránt ilyen értelmezésben találjuk meg kortársainál. Mint kimutatták,¹⁵ Széchenyi 1833-ban megjelent *Stádium*ában, amely gyakran él az „ész”, „erő”, „akarat” és „sorvadoz” szavakkal, a motívum még kifejezett transzcendens utalással fordul elő („Nem akarom soha hinni, hogy annyi kint, epedést hijába küldött volna a népek legfőbb Ura”¹⁶); ugyanígy teszi majd kifejtetté a remény hallgatolagos isteni biztosítékát Arany az ég metaforájával, amikor (1861-ben) *Magányban* című verse idézetszerűen utal vissza a *Szózatra*: „az nem lehet, hogy milliók főhásza / Örökké visszamálljon rólad, ég!” De az *Előszó* már éppen e transzcendens támaszúnak hitt bizalom megrendüléséről tanúskodik a harc és megtorlás áldozatai láttán. Számonkérő utolsó sorában a „Hová tevé boldogtalan fait?” kérdésének jelzőjét Vörösmarty az egyértelműbb utalású „elhullott”-ról változtatta előbb „ártatlan”-ra, majd a végleges „boldogtalan”-ra. A verset nemhiába értelmezték már úgy, hogy „kozmosz katasztrófa látomásává növeli meg a szabadságharcot”,¹⁷ nemhiába sejtették meg benne mint Vörösmarty „[a]pokaliptikus képzeletének egyik legcsodálatosabb alkotásában” a szabadságharc előtti kor reményeinek szertefoszlását,¹⁸ nemhiába olvasták a keresztény apokalipszis laicizálásaként, feltételezve például, hogy egyik szövegváltoztatása a közvetlenebbül keresztény nyelvezetű utalás elkerülésének szándékáról tanúskodik a szabadságharc leverése után, amikor Vörösmarty „a végleges értéktelítődés keresztény sorrendjét megfordította,” és költeményében „a

¹² Angyalosi Gergely: *Az apokalipszis víziója és a posztmodern magyar próza..* Angyalosi Gergely: *A költő hét bordája.* Debrecen. Latin Betűk. 1996. 89., 94

¹³ Vö. Korompay B. 1958. 436.

¹⁴ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza. Gyulai Pál válogatott művei.* I--II. S. a. r. Hermann István. Bp. 1956. (A továbbiakban: Gyulai 1956.) II. 386.

¹⁵ Korompay B. 1958. 436–444.

¹⁶ [Széchenyi István]: *Stádium.* Lipcse. Wigand Ottó. 1833. (A továbbiakban: Széchenyi 1833.) 30.

¹⁷ Barta János: *Vörösmarty patriotizmusa.* Irodalomtörténet, 1950. 4. sz. 26.

¹⁸ Waldapfel József: *Vörösmarty, Petőfi és a szabadságharc.* In: *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Horváth János-émlékkönyv születésének 70. évfordulójára.* Bp. Egyetemi Nyomda. 1948. 222.

laicizált megváltás kudarcba fulladását ábrázolta,¹⁹ sőt nemhiába kockáztatták meg, hogy az istenkáromlás küszöbén megtorpanó vers talán azért láttatja kirajzolódni az elsötétült ég vilámaiban „az ellenséges istenek haragját”, vagyis a többes számú antik istenekét, mert a költő öncenzúrája már az első változatban sem engedte leírni az eredetileg talán egyes számban felöltött változatot, „az ellenséges *istennek* haragját”, pedig ez lett volna összhangban az utána egyes számban említett istennel, „aki kizárólag a zsidó-keresztény mitológia atyaistene lehet”.²⁰

Irodalomtörténetében Toldy nem kommentálja a Gyulai kiadásában nemrég olvasott *Előszót*, de hogy mit gondolt róla, az sejthető abból, ahogy itt Vörösmarty némileg hasonló verseit méltatja: „a legmagasb, mert világtörténeti, állaspontra emelkedve azon költeményeiben látjuk őt, melyekben az emberség sorsa feletti kétségbeesés ég (*Az emberek; A vén cigány*), míg (emebben) látnoki tekintettel a világ egykori regenerációját hirdeti, oly bámulatos mélységgel és hathatósággal, melyhez hasonlót a biblia némely könyvein kívül nem ismerek semmit; iszonyú, megrázkódtató, de végre kibékítő: az új világ és új költészet apokalipsise, s egyszersmind a legnagyobb magyar költő — hattyúdala.”²¹ Toldy nem részletezi, hogy a biblia melyik könyveire gondol párhuzamként, mivel azonban az új világ költői apokalipsziséről beszél, melyben a megrázkódtató iszonyatot a világ regenerációjának kibékítő megjósálása követi, minden valószínűség szerint azokra utal, amelyek (mint főként a Jelenések, illetve Dániel, valamint Ésaías könyve) az apokalipszist és a rá következő (itt bibliai értelemben vett) millenniumot, a másodszor eljövő Jézus boldogító uralmának ezer évét hirdetik, és a 18. század végén a francia forradalom számos értelmezését, sőt az angol romantikus költészet több nagy művét ihlették.²² Nem véletlen azonban, hogy *A vén cigány* a megújulás végül kibékítő jóslatával együtt juttatja Toldy eszébe a bibliai apokalipszist: az irodalomtörténész aligha magasztalta volna így az *Előszó* apokaliptikáját, ugyanis még a legnagyobb magyar költőnek nevezett Vörösmartytól sem könnyen fogadott volna el olyan verset, amely nem kevésbé „iszonyú” és „megrázkódtató,” szintén „kétségbeesés ég” benne, de a bibliai millennium ígérete vagy bármiféle transzcendens kibékítés nélkül, hiszen a föld regenerációját hazugnak nevezi, az elhullottakért végül semmiben sem talál vigasztalást, sőt kozmikus szemrehányással végződik. Mindezzel Vörösmarty költeménye egyes nyugati romantikus művekhez hasonlóan²³ elutasítja apokalipszis és (bibliai) millennium teleologikus összetartozását, ugyanígy elveti a kiengesztelődés magyar irodalomkritikai követelményét, amelyet Toldy és kritikustársai többnyire egybehangzóan számonkértek a műveken. Érthető, hogy Toldy ezt a szerinte még esztétikailag normasértőnek, politikailag szabadságharc-pártinak értelmezhető verset élete végén sem veszi föl költészettörténeti kézikönyve átdolgozott (már csak posztumusz megjelenő) kiadásának Vörösmarty-válogatásába: számára a bibliai apokalipszis művészetbeli laicizálásához elengedhetetlenül hozzá tartozott volna a kiengesztelődés. Általában igaz lehet a Kant által megfogalmazott feltételezés, hogy az emberek azért várokoznak a világvégére, mégpedig a többség számára rettenetes végre, mert olyan romlottak tartják az emberi nemet, hogy csakis ezt a megoldást gondolják a legfelső bölcsességhez méltónak;²⁴

¹⁹ Szegedy-Maszák Mihály: *A kozmikus tragédia romantikus látomása. (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében.)* In: „Ragyognak tettei...” *Tanulmányok Vörösmartyról.* Szerk. Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László. Székesfehérvár 1975. 336–337.

²⁰ Kappanyos András: *Közelítések az Előszóhoz.* ItK, XCIV. évf. 1990. 4. sz. 556.

²¹ Toldy 1864–1865. 373.

²² Paley, Morton D.: *Apocalypse and Millennium in English Romantic Poetry.* Oxford. Clarendon Press. 1999. (A továbbiakban: Paley 1999.) 1–31.

²³ Vö. Paley 1999. 276–289.

²⁴ Kant, Immanuel: *Minden dolgok vége.* Ford. Mesterházi Miklós. Derrida, Jacques – Kant, Immanuel: *Min-den dolgok vége.* Ford. Angyalosi Gergely, Mesterházi Miklós, Nyizsnjányszky Ferenc. *Horror Metaphysicae.* Sorozatszerk. Hévízi Ottó, Kardos András. Bp. Századvég Kiadó. 1993. 99–100.

nem kevésbé találó a későbbi megfigyelés, hogy az elbeszélő művek apokaliptikus mintájú befejezésének egyik ihletője nem más, mint az ember igénye értelmes és érthető végre.²⁵ De ha van is bennünk ilyen várakozás és igény, Vörösmarty és Toldy (a műfaji különbségeik adta eltéréseken túl is) annyira másképpen szólaltatják meg, hogy érdemes feltenni a kérdést: irodalomtörténete végén Toldy miért csak egyes képeit és azok ellentétezését kölcsönözte (tudatosan vagy öntudatlanul) az *Előszóból*, az annak drámai tetőpontján kitörő „vész” szerkezeti helyén nála miért a „katastroph” jelenik meg, holott az általa legtöbbször becsült Vörösmarty-költeményekből viszhangzó „vész” főnevet²⁶ másutt maga is használta,²⁷ s azt is nemegyszer tapasztalhatta, hogy kortársai ezt alkalmazták a szabadságharcra, mégpedig az övéhez nagyon hasonló módon, ahogy például Eötvös 1858-ban épp Vörösmarty-émlékbeszédében tette.²⁸ S ezekhez járul legfőbb kérdésként, hogy nemzeti nagyelbeszélését Toldy miért nem fejezhette be a vers menetének mintájára a pusztulás képeivel vagy a megcsúfolt jövő látomásával, és miért nem zárhatta a szabadságharc két évének elkomoruló leírásával, főként pedig a bekezdést uraló — „katastrophphal”.

Nem mintha e szót mások nem alkalmazták volna a szabadságharc leverésére vagy akár az egész levert szabadságharcra. Korabeli használatában e szó végzetes szerencsétlenségre vagy nagy sorscsapásra utaló jelentéséből nem kellett okvetlenül állásfoglalást kihallani. Ugyanakkor a „katastroph” vagy „katastrophha”²⁹ nem is olyan kimódoltan semleges és kínosan semmitmondó körülírással célt az történetekre, ahogyan Toldy irodalomtörténetének Petőfi-fejezetében „a bekövetkezett politikai fordulat”,³⁰ más összefüggésekben (például később Széchenyi halálára értve³¹) is felidézett valamit a nagy szenvedés és veszteség képzetéből, ezért nem sérthette úgy a szabadságharc híveinek érzelmeit, ahogyan 1849-ben Toldy egy 1848 végén keltezett, békés munkálkodásra ösztökélő előszavában „a’ bekövetkezett mostoha idők”.³² A megtorlás évtizedében, amikor (a magyar történelemben nem először és nem utoljára) elfogadható szót kellett találni arra, amiről nem lehetett nyíltan beszélni, a „katastroph(a)” éppen tartalmas kétértékűsége miatt válhatott alkalmassá a levert szabadságharc megnevezésére. Előnyére szolgált, hogy egyaránt kielégítette a cenzúrát és a túlélők politikailag különféle érzelmi igényeit; valószínűleg e kényszerű kettős megfelelés nyelvi örökségeként maradt használatban a kiegyezés évtizedében, sőt tovább. (Századközepi zárványként őrződött meg a századvég ünnepélyes retorikájában, akár az új nemzedéknél, akár egy-egy túlélőnél; Gyulai még 1904-ben felolvasott Deák-émlékbeszédében is úgy fogalmaz, hogy 1849-ben „[n]emzeti nagy katasztrófánk mélyen leverte Deákot, de éppen úgy le nem

²⁵ Kermode, Frank: *The Sense of an Ending: Studies in the Theory of Fiction*. London, Oxford, New York. Oxford University Press. 1981. (Első kiadás 1966.) 6–8., 9–11., 29., 100–102.

²⁶ Toldy *A magyar költészet kézikönyvébe* három olyan Vörösmarty-verset is beválogat, amelyben szerepel a „vész”: *Liszt Ferenchez, Az élő szobor, A vén cigány*, és jól ismerte az *Ábrándot* is. Vörösmarty ismétlődő szavairól I. Kállay Géza: *A pusztulás vízióinak nyelve Vörösmarty kései verseiben és Lear-fordításában*. Kézirat. 2000. 1.

²⁷ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. I–II. Pest. Emich Gusztáv. 1851. II. 4.

²⁸ Eötvös József: *Vörösmarty Mihály*. Eötvös József: *Arcképek és programok*. Szerk., előszó, jegyz. Fenyő István. Bp. Magyar Helikon. 1975. 121.

²⁹ L. például egy kevésbé ismert emlékiratban 1854–1855-ből: Mezőkövesdy Ujfalvy Sándor: *Emlékiratai*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1941. 289.

³⁰ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebbi időkől a jelenkorig rövid előadásban*. Második, javított, kiadás. I–II. Pest. Emich Gusztáv. 1868. II. 149.

³¹ Toldy Ferenc: *Előszó*. Toldy Ferenc: *Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek*. I–II. Pest. Ráth Mór. 1868. I. p. X.

³² Toldy Ferenc: *Az olvasóhoz. Euripidesz válogatott színművei*. Ford. Szabó Károly. Bp. Kozma Vazul nyomtatása. 1849. pp. V–VII.

roskadtt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein”.³³) Toldy irodalomtörténetének utolsó lapján a szabadságharc végkifejletére értett „katastroph” tehát ezúttal nemcsak órá jellemzően többértelmű: a nemzeti nyelv jogvesztésének, a magyar színház megszenteltetésének és a szellemi nagyságok megtizedelésének szövegkörnyezetében éppúgy ki lehetett hallani belőle a hazafias fájdalom, sőt akár a szabadságharc-párti érzület elfojtott feljajdulását, mint a szabadságharcot elítélő véleményt.

A könyv befejezése szempontjából azonban fontosabb, hogy a korabeli magyar poétikai szókinccsel összhangban Toldy ekkor már évtizedek óta ugyanezzel szokta jelölni az eposzi és drámai cselekmény tragikus tetőpontját, és voltaképpen itt is 1848 és 1849 fejleményeinek, ezáltal közvetve a magyar irodalom és művelődés egész történetének mint összefüggő cselekménynek időrendi elbeszélésében jut el a „katastroph” mozzanatáig, vagyis a szó részben *poétikai* terminusként utal a történelmi eseményre; a bekezdés kontextusában a kétféle, politikai és poétikai jelentés elválaszthatatlanul összeolvad. Márpedig poétikai értelemben a cselekménybeli katasztrófot Toldy szerint mindig szorosan követnie kell még valamilyen feloldásnak. Ifjúkori Vörösmarty-tanulmányában a *Zalán futása* végkifejletéről szólva még kísérletezett a görög-latin terminus magyarításával („csomó”³⁴), és egymás mellett alkalmazta a két terminust,³⁵ később mindinkább lemond a magyar változatról, de bármelyik használatának feltételeként mindvégig ragaszkodik ahhoz, hogy e csúcspontot a tragédia vagy eposz cselekményében végzetszerű, a komédiában legalább szükségszerű eseménysor készítse elő, bekövetkezése pedig drámában és eposzban egyaránt megnyugtató legyen. Költészettörténetében azért írt elismerően Zrínyi eposzának lélektani hatásáról, mert „az érdek [...] a katastrophnak jóelőre éreztetése ellenére fokonként nő, míg végre az olvasó a szomorú vég dacára vallási magasztos megnyugvással teszi le a művet”.³⁶

Toldy véleménye itt nemcsak az adott műre nézve egyezett meg Aranyéval,³⁷ hanem általános előfeltevéseiben is, sőt világnézeti normája a korabeli magyar kritika egyik legszilárdabb közmegegyezésére támaszkodhatott. Katasztrófa, igazságtétel és kiengesztelődés hagyományos epikai összetartozását hangoztatta például Kemény Zsigmond, összefüggésben a szerinte egyetemes esztétikai követelménnyel, miszerint „a költői igazságtétel egy mű bevégezésével engeszteljen minket ki, s állítsa vissza keblünkben az összhangzást”.³⁸ Kemény 1852-1853-ban azzal magyarázta a történelmi eseménysor és a regény cselekménye közti fő különbséget, hogy a regénynek „művészileg befejezettnek kell lenni, kiformált mesével, megoldott eszmékkel, célhoz vitt tényekkel, lepergett szenvedélyekkel és a katasztrófa elmondott költői igazságtétellel”.³⁹ Hasonló művészetfelfogás jegyében vitatkozik Gyulai is a korán elhunyt Zilahy Károly drámafelfogásával: szerinte Zilahy „téved, midőn a tragédia céljának csak a büntetést tüzi ki s nem egyszersmind a kiengesztelődést is”; a fiatal kritikusként figyelembe kellett volna vennie, hogy a tragikai félelem „a részvét szüleménye, mely [...] folyvást növekedik a katasztrófig, hol a kiengesztelődés enyhíti, mely a szánalom és megnyugvás

³³ Gyulai Pál: *Emlékezés Deák Ferencre*. Gyulai Pál: *Bírálatok Cikketek Tanulmányok*. S. a. r. és jegyz. Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Bp. Akadémiai Kiadó. 1961. 257., 261.

³⁴ Toldy Ferenc: *Aesthetikai Levelek Vörösmarty epicus munkáiról (1826–1827)*. Toldy Ferenc kritikai berke. *Első kötet. 1826–1836*. Bp. Ráth Mór. 1874. (A továbbiakban: Toldy 1874.) 42.

³⁵ Toldy Ferenc: *Aesthetikai Levelek Vörösmarty epicus munkáiról (1826–1827)*. Toldy 1874. 85., 92.

³⁶ Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. I–II. Pest. Heckenast Gusztáv. 1854. II. 38.

³⁷ Arany János: *Zrínyi és Tasso. Arany János összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. X. *Prózai művek I*. S. a. r. Keresztury Mária. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962. 435.

³⁸ Kemény Zsigmond: *Eszméek Szalaynak „Magyarország története” című munkája fölött*. (Pesti Napló, 1853. október 11–15.) Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom. Tanulmányok*. Szerk. Tóth Gyula. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1971. (A továbbiakban: Kemény 1971.) 290–291.

³⁹ Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. Kemény 1971. 163–164.

vegyes érzése”.⁴⁰ Szász Károly ugyanezt a kritikai normát értelmezi nemcsak szükséges, hanem elégséges feltételként, amikor eposztörténetében majd azt írja *Az elveszett paradicsomról*, hogy Milton a tizedik énekkel akár abba is hagyhatta volna „az egység és befejezettség kára nélkül”, hiszen itt már „megtörtént a katasztrófa, a költői és erkölcsi igazság szolgáltatás; s megvan az engesztelő véghangulat is”.⁴¹

Ahogy többnyire kritikustársainál is, a kiengesztelődésre⁴² Toldy változó szóhasználat szerint közvetlenül az étellel, világgal, sorssal,⁴³ végső soron azonban mindig az Istennel szemben meghasonlott embernek van szüksége: e világnézeti norma értelmében nemcsak az eposznak, regénynek vagy drámának, hanem minden lírai költeménynek is végül a transzcendencia jegyében kell eljutnia (és olvasóját eljuttatnia) a bajokon felülemelő megnyugvásig. Innen érthetjük meg, miért érezhette úgy Toldy irodalomtörténete narrátoraként, hogy a régmúlttól a jelenig ívelő nemzeti *grand récit* nem végződhet olyan kilátástalanul és szinte apokaliptikusan baljóslatú helyzetképpel, mint amelyet az 1849. évről festett. Külön bekezdéssé formált zárómondatához alighanem ezért lép hátrább, ezért távolodik el a csüggesztő részletektől és ezért viszi följebb nézőpontját, hogy a nagyobb, mondhatni égi távlatból reménykeltőbb pillantást vessen múltra és jövőre egyaránt. „Így végződött azon, hetvenhét évet átélt, dicső kor, mely Bessenyei által megindítva, hosszú, kitűró és szerencsés fáradozások után oly irodalmat teremtett, mely, ha a Gondviselés végtelen kegye annak feléledését nem engedte volna is meg, a magyarnak a mívelt nemzetek sorában nem dísztelen helyet vívott ki.”⁴⁴

*Ha a gondviselés nem engedte volna is meg, írja Toldy, felidézve reformkori ifjúságának a két nagy lehetőség előtti vívódását, de immár (ha jól értem) a casus irrealis feltételelenségével utalva a rosszabbik eshetőségre, a nemzeti kultúra halálára, amely a gondviselés kegyéből elkerülhetőnek bizonyult. Azonban közvetve ez a zárómondat is felidézi, hogy nemrég még mindkét eshetőségre fel kellett készülni, vagyis e záróakkordba is belevegyülnek az előző bekezdésben fölerősödött, de tompítva már a könyv elejétől meg-megszólalt nagy Vörösmarty-motívumok emlékezetes hangjai. Már az előszó elején, majd a történeti fejezetek sorát megnyitó bekezdésben láthattuk, hogy Toldy megelőlegezte a millennium ünnepét, s noha az ezer évből még hiányzó idő jelzésével eltért az ilyesmivel nem bibelődő reformkori költészet nagyvonalú dikciójától, már ott megütötte a később poétikusabbá váló utalásai alaphangját. Annak előre bocsátásával, hogy a könyv „irodalmunk szinte már ezer éves életét” fogja bemutatni, illetve hogy a magyarok Árpád alatt meghódítván a Kárpát-medencét „itt közel ezer év óta virágzó” birodalmat alapítottak, Toldy szövege kezdettől érintkezésbe lépett a *Szózat* ugyancsak ismétléssel kiemelt ezredév-motívumával („Ez a föld, mellyen annyiszor / Apáid vére folyt; / Ez, mellyhez minden szent nevet / Egy ezred év csatolt.”), mely ott a nemzet végleges halálának vagy feltámadásának nagy kérdésébe torkolt („Egy ezred évi szenvedés / Kér éltet vagy halált”), majd ennek végső kibontásához vezetett („Még jöni kell, még jöni fog / Egy jobb kor [...] Vagy jöni fog, ha jöni kell, / A' nagyszerű halál,”⁴⁵), az iro-*

⁴⁰ Gyulai Pál: *Zilahy Károly munkái*. Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*. Bp. Magyar Tudományos Akadémia. 1927. 239–240., 244.

⁴¹ Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*. I–II. Budapest. Révai Irodalmi Intézet. 1881–1882. II. 457.

⁴² E norma korabeli használatáról másutt bővebben írtam: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Második, jav. kiadás. Bp. Argumantum Kiadó. 1994. 222–267.

⁴³ Vö. *Kis János superintendens Emlékezései életéből, maga által feljegyezve*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. I. (jún.) 27.) 413–414. Vö. Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Bp. Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó. 1998. 35–36.

⁴⁴ Toldy 1864–1865. 431.

⁴⁵ Vörösmarty Mihály: *Kisebb költemények II. (1827 – 1839)* S. a. r. Horváth Károly. *Vörösmarty Mihály Összes Művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 2. köt. S. a. r. Horváth Károly. Bp. Akadémiai Kiadó. 1960. 210–211.

dalomtörténet záróbekezdésében pedig a Gondviselés kegyéből bekövetkezett feléledés és a művelt nemzetek sorában kivívott hely a *Szózat* egykori sorskérdésére *válaszol*: 1849-ben mégsem a nemzethalál következett be, s ha nem jött is el, még eljöhét egy jobb kor. Ez a még mindig vívódó válasz, a benne reformkori zárványként megőrzött kérdés, valamint a Toldy szövegén újra meg újra átütő Vörösmarty-motívumok csak felszínre hozzák, hogy e nemzeti irodalomtörténet narratív egésze annak a nagyelbeszélésnek történelemszemléleti és retorikai hagyományát viszi tovább, amelyet közvetlenül leginkább Vörösmarty nevezetes költeményei kínáltak a tudós számára.

De csak közvetlenül és leginkább. Vörösmarty költészete ugyan kezdettől nagy élménye volt Toldynak, de irodalomtörténetének szövege a *Szózatban* összegződő korábbi nagyelbeszélés-hagyományhoz is kapcsolódik, amelyben még a nemzeti eposz és a nemzeti történetírás elegyedett. Nem véletlen, hogy az a tudós, aki literátori pályája elején, az 1820-as években sokat tanult Virág Benedektől és Horvát Istvántól, nagy irodalomtörténetének befejezése előtt alig pár évvel kiadja Virágtól a *Magyar Századokat* (1862–1863) és *Poétai munkáit* (1863), egy lélegzettel nevezvén Virágot a nemzeti irányú magyar *történetírás* és a magyar hősi eposz megalapozójának, az előbbi terén Horvát István, az utóbbián Vörösmarty előfutárát tisztelve benne.⁴⁶ Toldy nem ismerte Virág honfoglalási eposz-töredékét, mely először a Kazinczy-levelezésben lát majd nyomdafestéket,⁴⁷ s így nem tudhatta, hogy annak nyelve nemcsak Vörösmarty felé mutat, hanem nemzetképviselési beszédmódjában feltűnően (szövegérintkezésekig menően) hasonlít Virág történetírói művének hangütéséhez; a jelek szerint arra sem figyelt föl, hogy Horvát István honfoglalási tárgyú novellája vagy *A' Magyar Nemességhez* címzett ódája hasonló retorikai elemekből építkezik, mint Horvát rokon tárgyú történelmi munkái, amelyek Vörösmarty honfoglalási epikájára is hatottak. Mégis nehéz volna túlbecsülni annak jelentőségét, hogy legfogékonyabb ifjúkorában Toldy a nemzeti nagyelbeszélésnek ugyanazon az osztatlan költői-tudományos hagyományán nevelkedett, amely a későbbi irodalomtörténetén átütő Vörösmarty-költészetnek is egyik ihletője volt. Toldy saját korai (másodrendű, de leletértékű) költészetének történelemszemlélete és nyelvezete nem csak azért hasonlít Vörösmartyéra, mert kezdettől a rajongásig bámulta költő-barátja műveit és így azok közvetlenül hatottak rá; gyakran azért vethet előbb papírra vörösmartyas fordulatokat, mintsem azok Vörösmartynál megjelenének, mert mindketten ugyabból a századfordulói és századeleji hazafias költői és történetírói hagyományból merítenek. Példa erre az ifjú Toldy *MDMCCCXXIII* című verse, amelyben nemcsak Kölcsey körülbelül ugyanakkor írt, de nyilvánosságra nem hozott *Hymnus*ának elemei tűnnek fel, noha azt Toldy akkor még nem ismerhette, hanem éppen Vörösmarty *Szózat*ának egyes motívumai is – több, mint egy évtizeddel a *Szózat* megírása előtt. „Ez a föld, mellyen annyiszor / apáid vére folyt”, olvassuk például a *Szózatban*, és bármilyen nagy az esztétikai szintkülönbség, eszünkbe juthat róla az *MDMCCCXXIII* megfelelő részlete: „Nincs egy arasznyi föld hona' térein / Mellyen magyar vér nem folya ekkorig”. Ha tehát Toldy nyitóbekezdésében feltűnik, hogy a magyarok „a IX. század végén, Árpád nagyfejedelmök alatt [...] itt közel ezer év óta virágzó birodalmokat megalkották”, akkor ez irodalomtörténetének már egykorú olvasója számára is kapcsolatba kerülhetett a *Szózat* Árpádot megnevező ezredév-motívumával, de e mondat keletkezésének a *Szózat* legfőljebb egyik ihlető mintája lehetett, ugyanis az Árpáddal kezdődő nagy történet a XVIII. és XIX. század fordulójának költői és tudományos elbeszéléseiben egyaránt lépten-nyomon megtalálható, szemléleti és nyelvhasználati sajátosságaival együtt, s például a "párducos Árpád" alakja (és változatlan jelzős szerkezete) éppúgy megidéződik Vi-

⁴⁶ Toldy Ferenc: *Előszó*. Virág Benedek: *Poétai munkái*. Harmadik, teljesb kiadás. Kiad. Toldy Ferenc. Pest. Heckenast Gusztáv. 1863. V–VI.

⁴⁷ Virág Benedek Kazinczy Ferencnek, 1802. december 23. *Kazinczy Ferencz levelezése*. I–XXI. Kiad. Váczy János. Bp. Magyar Tudományos Akadémia. 1890-1911. II. 537–538.

rág Benedek és Horvát István (mind szépirodalmi, mind tudományos) műveiben, mint majd Vörösmartynál és Pázmándi Horvát Endrénél, vagyis ebből a kettős eredetű hagyományból kerül a nemzeti irodalomtörténet nagyelbeszélésébe – egészen Beöthy millenniumi irodalomtörténetéig, amelynek volgai lovasa *ettől* az Árpádtól örökölte párduckacagányát.

A *Szózat* mintegy kétféle befejezéssel látta el az ezredévi nagyelbeszélést, s mintegy nyitva hagyta azok alternatív választhatóságát a jövő számára, az *Előszó* már kizárta a jobb kor eljövételét, Toldy viszont megőriz valamit a befejezés kettősségéből, de láthatólag egy mindenképpen vigasztaló nyugvópontra akarja juttatni történetét. *Szózat*-értelmezésének és irodalomtörténete végkifejletének benső összefüggésére vall egy sokatmondó szövegegyezés, mely a vers dilemmájára válaszolni látszó zárómondatban aligha véletlen: miután irodalomtörténete Vörösmarty-fejezetében Toldy azt írta a *Szózat* történelmi jelentőségének magyarázatoként, hogy ezzel a hazafias költeménnyel szerzője „az üdülő nemzetet, nagy és bús emlékezetei és szent akarata nevében, hű és kitűrő küzdelemre lelkesíti”, könyve ünnepélyes zárómondatában úgy fogalmaz, hogy a legújabb kor virágzó magyar irodalmát „hosszú, kitűrő és szerencsés fáradozások” teremtették. A kitűrő küzdelem persze nem ugyanaz, mint a kitűrő fáradozás, sőt eltérésükben éppen az irodalomtörténész alkati konzervativizmusára jellemző különbségtételt ismerhetjük fel (munkálkodni kell, nem a fennálló ellen harcolni), de a jelző ismétlődése mégis arra vall, hogy Toldy szerint nagyrészt ugyanaz az erény hozta létre az irodalmi virágkort, amelyre szerinte a *Szózat* is buzdította a nemzetet. Ahogy minden értelmező szinte bármiből, persze Toldy is egy *neki* fontos jelentést olvas ki az magyar irodalom nagyelbeszéléséből és a *Szózat*ból egyaránt: a kitűrést 1848 előtt is dicsérte, például 1846-ban Csokonai életét kommentálva,⁴⁸ majd a szabadságharc leverése és a kiegyezés közt számos kortársával összhangban nemegyszer hangoztatta a kitűrés, vagyis a kitartó tűrőképesség, tűrni tudó kitartás sztoikus⁴⁹ erényének *fokozott* szükségét. Igaz, irodalomtörténete zárómondatában Toldy a nemzet és írásbeli kultúrája feleledését nemcsak a kitűrés emberi érdemének tulajdonítja, hanem a gondviselés végtelen kegyének is, ami a *Szózat*ban *kimondva* nincs, logikájába azonban annyira beleillik, hogy a kortársak, mint láttuk, többnyire bele is értették.⁵⁰ Amikor Toldy a nemzeti feleledést a Gondviselésnek tulajdonítja, a kortársak módjára értelmezi a *Szózat* nemzeti sorskérdését, de egyelőre nem lévén biztos a nemzeti történelem irányában, a vers megosztott vagy-vagyához hasonlóan még csak némileg feltételes, ha-akkor szerkezetű választ tud adni.

Az „éltet vagy halált” hallgatóságos kérdésére nem először és nem utoljára válaszol itt, sőt mintha arra felelne minden fontosabb irodalomtörténeti áttekintésével 1849 után. Mennyire hasonló metaforakészlettel, de a kifejletre nézve mennyire különböző hittel idézi fel a száz évvel azelőtti nemzeti feltámadást tanszékfoglalójában (1861), illetve fél évtizeddel a kiegyezés után *A magyar irodalom legújabb koráról (1772–1872)* szóló akadémiai beszédében! Már 1861-ben felbukkant szövegében a *ha* szócskával kezdett aggodalmas (és szinte fohász-kodó) közbevetés, jóllehet a nemzeti szellemről itt is azt írta, hogy a hanyatlás kora után „feltámadt újra, míg egy második költő aranykorban, melyet Kazinczy Ferenc derített egünk-re, és Vörösmarty Mihály emelt zénithjére, dicsőítette meg magát; de köz életben és

⁴⁸ D. Schedel Ferenc: *Csokonai élete*. In: *Csokonai Mihály minden munkái. A szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bévezetve*. Kiad. D. Schedel Ferenc. Pest. Hartleben K. Adolf. 1844. p. XXXVIII. (Az előszót Toldy 1846 decemberében keltezi, és az akadályozó körülményekre hivatkozva mentegeti, hogy a könyv később jelent meg, mint 1844-es impresszuma alapján gondolnánk.)

⁴⁹ Vö. Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1855. december 24. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. S. a. r. Somogyi Sándor. Bp. 1961. 237.

⁵⁰ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Gyulai 1956. II. 386.; Széchenyi 1833. 30.

tudományban is — ha a népek istene is úgy akarja — ragyogó jövőt indított meg”.⁵¹ 1872-ben viszont eltűnik az ilyen közbevetés, mintha nem nyomasztaná többé a nemzethalál veszélye és biztosnak, sőt öröknek érezné a jövőt, abban látja a száz évvel azelőtti fordulatot, hogy a magyar irodalom életre keltette „a lassú halálban már-már dermedező nemzettestet”, és segítette elhatározását „leszegni a Halált, s e világrész mívelt nemzetei közé feltörekedve, új, halhatatlan élet jogát vívni ki a már félhalott nemzetnek”: Bessenyei György riadója „az elhottat új életre támasztotta fel”, majd Kazinczy, Vörösmarty és Széchenyi olyan fejlődést indított el, „melynek végén Közép-Európa legszabadabb állama az, mely a magyar Duna két partján virágozik”, ez a jelen, úgyhogy a jövőnk nemzedékeknek már csak a nemzeti érzéshez kell ragaszkodniuk, „s a magyar állam akkor boldog lesz, dicső lesz, és maradandó az idők végeiglen”.⁵² Toldy nagy irodalomtörténetének feltételes zárómódatát onnan érthetjük meg, hogy az első kiadás még 1867 előtt, szerzője történelmi bizonytalanságában íródott.

Ez a könyv ugyanis először 1864-1865-ben jelent meg, pár évvel a kiegyezés előtt, amikor a másfél évtizede eltiport nemzet és irodalma „feléledését” már elég biztosan lehetett állítani, s a szabadságharc Toldy által „katastrofhál” jelölt végkifejletéről már kiderült, hogy mégsem lett azonos a versben felrémli nemzethalállal, a történelmi kibontakozás iránya azonban még nem látszott. Az udvarhűen magyar Toldy különösen érezte, hogy még nem lélegezhet föl, s aggódva figyelte a nemzetközi erőviszonyok változásait, például 1866 július 10-én (egy héttel az osztrák seregek königgrätzi veresége után) László fiához írva iszonyúnak és nyomasztónak nevezi a jelent, egyúttal szorongva kémleli a jövőt („Vajmi kevesen látják át hogy azok a csapások, melyek Ausztria nagyhatalmi állását megszüntették [...] a mi állásunkat is megrendítették! No de elég, majd lesz okunk búsulni, tán sírni is; hagyjuk abba!”⁵³), s majd csak 1867 február 23-ának éjjelén számol be hálás örömről, amiért megérhette nemzete „boldogulását” s a Kálti Márk krónikája kiadásához írott latin előszava keltezésébe 18-án belefoglalhata, hogy Ferenc József egyezséget kötött a magyar nemzettel.⁵⁴ Érdeemes megnézni Toldy szavait a pazar kiállítású hatalmas kódexben, ugyanis a *Praefatio* végén külön bekezdéssé formált mondat nemcsak írója személyes megkönnyebbüléséből őriz valamit, hanem ebben a könyvben olvasva mintha egyenesen azt sugallná, hogy a Márk által egykor följegyezni kezdett történet további viszontagságok után végre szerencsésen révbe ért.⁵⁵ Ilyesféle érzés fogja áthatni az idős Toldy utolsó egyetemi tanítványának, Beöthy Zsoltnak rövid millenniumi irodalomtörténetét, s ez foszlik szét majd végképp Trianonnal, szükségessé téve az irodalomtörténeti nagybeszélés lehetőségeinek újraértelmezését.

⁵¹ Toldy Ferenc: *Tanszékfoglaló beszéd. Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. I–II. Bp. Ráth Mór. 1888. II. 349.

⁵² Toldy Ferenc: *A magyar irodalom legújabb koráról (1772–1872)*. Toldy Ferenc: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Második kiadás. Bp. Ráth Mór. 1878. 169–189.

⁵³ Toldy Ferenc Toldy Lászlóhoz, 1866. július 10. MTA Kézirattár, Levelezés, 8.rét. 31.

⁵⁴ Toldy Ferenc Toldy Lászlóhoz, 1867. február 23. MTA Kézirattár, Levelezés, 8.rét. 31.

⁵⁵ *Marci chronica de gestis Hungarorum, ab origine gentis ad annum M. CCC. XXX. producta*. E codice omnium, qui exstant, antiquissimo bibliothecae palatinae Vindob. picto, adhibitis in usum ceteris tam Mss. quam impressis Chronicis, genuino nunc primum restituto textu recensuit, varias lectiones annotavit praefatus est Franciscus Toldy. Versionem hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pest. Emich Gusztáv. 1867. 10.